

האישה בדיני הירושה על-פי תעודות מן הגניזה

יוסף ריבלין

מבוא

שלוש סוגיות עיקריות קשורות ל'ירושת האישה':¹ 1. ירושת האלמנה, דהיינו, האישה כיוורשת בנכסי בעלה; 2. ירושת הבת, דהיינו, הבת כיוורשת בנכסי אביה; 3. ירושת נכסי האישה, דהיינו, הבעל כיוורש את אשתו. כידוע, נחלק משפט הירושה לשתי מערכות עיקריות: 1. ירושה על-פי דין; 2. ירושה על-פי צוואה. במערכת דיני הירושה על-פי דין, זכאי הבעל לרשת את אשתו, ואילו הבת (בין הבנים) והאלמנה אינן זכאיות לקבל בעלות על נכסי האב והבעל. רק בעזרת מוסד הצוואה ניתן, לעתים, לשנות את סדר הירושה על-פי דין.² במאמר זה מבקש אני להציג את ההתפתחויות שחלו בדיני הירושה, במיוחד במערכת הדינים של ירושה על-פי צוואה, וכפי שבא הדבר לידי ביטוי בתעודות מן הגניזה הקאהירית. הממצאים הללו משקפים בעיקר, את ההתפתחויות שחלו בתקופה הבתר-תלמודית, תקופת הגאונים ובית הרמב"ם.

זכויות האלמנה

האלמנה כיוורשת. כבר מן המזרח הקדום ומן התקופה המקראית נודעו מקרים רבים שבהם ערך הבעל בטרם מותו צוואת נכסים לאשתו.³ מגמת נתינה זו מתחזקת

1 יסוד המאמר בהרצאה שנישאה במסגרת יום עיון ב'חקר המשפחה ומעמד האישה בהלכה ובאגדה' מטעם החוג לתלמוד באוניברסיטת תל-אביב, בחודש טבת התשנ"א. הובאו בו עניינים אחדים שהתחדשו לי מאז שחקרתי את הנושא כולו בעבודתי לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה: 'צוואות וענייני ירושה בהלכה היהודית על פי תעודות מהגניזה הקהירית' (להלן: ריבלין, צוואות). העבודה נעשתה באוניברסיטת תל-אביב, בהדרכתו של הפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, והוגשה בשנת התשמ"ו. אלו הסימנים המשמשים בהעתקת הטקסטים: [ ] = השלמת המהדיר; < > = תלוי בין השיטין; << >> = מחיקת הסופר. ראה רשימת הקיצורים בסוף המאמר.

2 ראה: ריבלין, צוואות, עמ' 12-31.

3 ראה: ריבלין, צוואות, עמ' 91-92.

בתקופת התלמוד. המשנה דנה בתופעות הללו של נתינת נכסים במתנה לאישה. וכך שנינו: 'הכותב נכסיו לבניו וכתב לאשתו קרקע כל שהוא'.⁴ וכן מצינו בתוספתא: 'האומ' תנו שדה פלנית לפלני' אשתי'.⁵ לעתים, קיבלה האישה נכסים השווים בערכם לאלו של הבן: 'שאני אומר כיון שעשאה שותף בין הבנים אבדה כתובתה'.⁶ ובמקום אחר נאמר במפורש: 'האומר תטול אשתי כאחד מן הבנים'.⁷ ויש אף עדויות של נתינת חלקים גדולים בירושה, לאישה. במקום אחד זוכה האישה בשליש מנכסי הבעל: 'ההוא דאמר להו תלתא לברת ותלתא לברת ותלתא לאיתת'.⁸ ובמקום אחר היא זוכה במחצית הנכסים: 'ההוא דפלגינהו לנכסיה לאתתיה ולבניה'.⁹ כנראה, היו אף תופעות לא מעטות שבהן כתב הבעל את כל נכסיו לאשתו. היו מן החכמים, שהתופעה הזאת נראתה להם לא-סבירה, ולפיכך ביקשו לצמצמה: 'אמר רב יהודה אמר שמואל, הכותב כל נכסיו לאשתו לא עשאה אלא אפוטרופא'.¹⁰

מתוך מסמכי הגניזה משתקף נוהג מעניין. בעל, עני ככל שיהיה, לא היה מסיים את צוואתו מבלי להעניק לאשתו מתנה כלשהי. כדי להימנע מן המחלוקת שנתעוררה בתלמוד בקשר למתנה שכזו,¹¹ היה המצווה מדגיש, שהמתנה הזאת אינה באה במקום סכום הכתובה, אלא בנוסף לו. כך כותב, למשל, משה בר עדיה בצוואתו, שנערכה בפוסטאט, בשנת 1040 לסה"נ: 'ולאשתי לילא <<שתי>> <<ארבעה>> אפות חטים עם כתובתה'.¹² בצוואת אבו חוסיין בן שלמה הבשם, נאמר: 'וכך אמר לנו... אשתי... <<לה>> אצלי מאוחר חמישים דינרים, יינתן לה מכספי, נוסף על עשרה

4 פאה ג, ז. כמשנה מתנהל דיון, אם בנתינת הקרקע, התכוון הבעל לשלם את חוב הכתובה, או שמא מתנה זו היא נוספת על סכום הכתובה. מנייתו דברי התנאים החולקים עולה בבירור, שלדעת תנא קמא, שההלכה כמותו, יש צורך הן בכתיבת הדברים והן בהסכמתה של האישה. סביר להניח, שהיא נותנת את הסכמתה רק משום ששוויים של הנכסים שניתנים לה עתה, עולה על שווי כתובתה. כך משמע גם מהקשר הדברים בגמרא: '... כיון שעשאה שותף בין הבנים', ב"ב קלב ע"ב. ייתכן שלשון המשנה 'כל שהוא', נוגעת למקרה שבו חוששת האישה שלא תוכל לגבות כלל את דמי כתובתה, ולפיכך היא מסכימה לקבל קרקע 'כל שהוא'. מכל מקום, גם במקרה זה, הרי שווי הקרקע עולה על דמי הכתובה שתקבל בפועל, וכוונת הדברים אחת היא. וראה פיה"מ, שם.

5 ב"ב ז, יג (מהדורת ליברמן, עמ' 155).

6 ב"ב קלב ע"ב, בשם רב נחמן.

7 שם קכח ע"ב.

8 שם קלב ע"ב.

9 שם קלג ע"א. וכתב רבנו גרשום (שם): '... משום דאיכא למימר דמחלה כתובתה על ההוא פלגא נכסים דיהיב לה בעלה עם בניה'. ופירושו של הרשב"ם, שם, אינו מוכרח.

10 שם קלא ע"ב.

11 ראה לעיל, הערה 4 והובא בשמו של הר"ז: 'שלאחר תקנות שתקנו הגאונים לגבות כתובה מן המטלטלין אם כתב לה מטלטלין הרי הוא כאילו כתב לה קרקע וכן עיקר', 'שלטי הגיבורים' על הרי"ף, ב"ב קלג ע"א.

12 ENA NS 17 fol. 21 ; ראה: ריבלין, צוואות, מסמך ב/11, עמ' 237.

דינרים מתנה לה מהיום לאחר מיתה'.¹³ רופא מפוסטאט מצווה בשנת 1241 לסה"נ: 'לאשתי... חמישה דינרים מצריים מתנה וחמישה דינרים מאוחר אשר בכתובתה'.¹⁴ לעתים, היה הבעל מתנה, שהמתנה ניתנת בתנאי שלא תינשא עוד לאחר.¹⁵ מצליח הזקן עורך את צוואתו בשנת 1006 לסה"נ, ומועיד לאשתו סכום גדול של מאתיים זהובים, אם לא תינשא בשנית. והיה אם תינשא, תקבל רק את חמישים הזהובים המגיעים לה בכתובתה.¹⁶ אבו אלפרג בן משה כותב צוואה בחול המועד פסח של שנת 1182 לסה"נ, ובה נותן הוא לאשתו: 'שליש שלם מכל הבית אשר אני בעליו בפוסטאט... והקניתי לה בקניין גמור, בתנאי שהיא לא תינשא אחריי, וכאשר תינשא <אחריי> לא יהיה לה אלא עשרה דינרים מטבע מצרי מסכום המאוחר שכתוב לה עליי בכתובתה'.¹⁷ יש לציין, שברוב המקרים לא היה הבעל מתנה תנאי שכזה. יש מקרים שבהם לא מצאנו צוואה מפורשת של בעל לטובת אשתו, אך לאור הנהוג השכיח לצוות לאישה, סביר להניח, שאכן הייתה צוואה. מדובר במקרים שבהם אישה מצווה את נכסי 'דלא נייד' שברשותה. לאור ההלכה הקובעת שאין האישה זכאית, מצד הדין, לרשת את בעלה, ועל-פי ההלכה הידועה, שזכות האישה למדור, אינה מעניקה לה בעלות בגוף הנכסים, נצטרך להניח, שהנכסים הללו הועברו לבעלותה באמצעות צוואת בעלה.¹⁸ כך מוצאים אנו, למשל, שאלמנתו של אבו עלי, מצווה את כל רכושה, הכולל מחצית בית ונכסים נוספים, לשפחה הנקראת נשו. בדיקת מסמכי הגניזה מעלה, שאלמנה זו ערכה לא פחות משלוש צוואות שונות, וזו הנזכרת הייתה הראשונה שבהן. בשנייה ציוותה שמינית הבית לבת אחותה, ובצוואה השלישית שב וגדל חלקה של האחיינית. לפי צוואה אחרונה זו, תחולק מחצית הבית בינה ובין השפחה בחלקים שווים. אין ספק, שהאחיינית הפעילה לחצים על דודתה המצווה.¹⁹

פטור משבועה. אחת הזכויות החשובות ביותר המוענקות לאישה, היא הפטור מן השבועה. על-פי הדין, חייבת האישה להישבע, בעת שהיא באה לגבות את כתובתה מן הירושים: 'מנכסי יתומים... לא תפרע אלא בשבועה'.²⁰ אמנם, רשאי הבעל לפטור

13 TS 8 J 34.10v (תרגום מן הערבית); ראה: ריבלין, שם, מסמך ב/23, עמ' 278 ואילך.

14 TS 13 J 3.7 (תרגום מן הערבית); ראה: ריבלין, שם, מסמך ב/25, עמ' 286 ואילך.

15 בשאלה שנשלחה לרב משה גאון נזכר תנאי כזה. ראה תשובה ג', שע"צ, ד, ג, לג, עמ' קיב-קיג.

16 TS 18 J 1.4; ריבלין, מסמך ב/30, עמ' 305.

17 Bodl. MS. Heb. f 56 fol. 45 (תרגום מן הערבית); ראה: ריבלין, שם, מסמך ב/6, עמ' 216 ואילך.

18 אפשר, כמובן, להניח שבחלק מן המקרים מדובר בנכסי מילוג, אך לדעתי, אין בכך תשובה מלאה לתופעה.

19 ראה: ריבלין, צוואות, עמ' 226.

20 משנה כתובות ט, ז. והשווה, שם ב, סיפא.

את אשתו משבועתה:

כתב לה נדר ושבועה אין לי עליך אינו יכול להשביעה... נדר ושבועה אין לי ולא ליורשי ולא לבאים ברשותי עליך ועל יורשיך ועל הבאים ברשותיך אינו יכול להשביעה לא הוא ולא יורשיו ולא הבאים ברשותו לא אותה ולא יורשיה ולא הבאין ברשותה.²¹

נוהג שכיח היה לתת לאישה נאמנות כבר בעת כתיבת שטרי השידוכין, האירוסין והכתובה.²² עם זאת, היה הבעל נוהג להעניק נאמנות לאשתו, גם בעת שערך את הצוואה. אפשר שהדבר בא לשם תזכורת בלבד, ואפשר שניתנה כאן תוספת נאמנות, שכן היו שיטות שונות הן בהגדרת ה'יקף הנאמנות בכתובה',²³ והן בעצם כוחה של נאמנות הניתנת בשעת הקידושין. גאונים רבים נדרשים בתשובותיהם למקרים שבהם פטר אדם בצוואתו את אשתו מן השבועה, ולדעת כולם מועילה נאמנות זו גם לאחר מותו. לדעת מקצתם, רב כוחה של נאמנות זו מנאמנות הניתנת בעת הקידושין, כפי שנאמר באחת התשובות: '... וה"מ דכתב לה בשעת קידושין דלא מהני תנאיה אלא לנפשיה, אבל פטרה בשעת מיתתו ואמר תנו לה כתובתה ואל תשביעו אותה, דבריו קיימין ונטולת שלא בשבועה'.²⁴ וכן בתשובה לרב חנוך בן רב משה: 'ופטר' מן השבועה, אין היורשי' יכולין להשביעה ודין הוא שתגבה כתובתה ממטלטלין של יעקב בלא שבועה'.²⁵ גם אם לא פטרה במפורש מן השבועה, אלא כתב רק, שהאישה תהיה נאמנת כשני עדים, גם אז אין להשביעה: 'וכתובה דכתיב ביה מהימנה ככתרי סהדי... תשקול בלא שבועה, ודאי שקלא כתובתה בלא שבועה'.²⁶ יש לזכור, שהענקת פטור משבועה או נתינת נאמנות, מנעו מן האישה צרות רבות בעתיד, ולמעשה, אין חשיבותן פחותה מנתינת מענק כספי. שהרי, אלמלא הנאמנות, היו יכולים היורשים לתבוע ממנה דין וחשבון מפורט על פעילותה בנכסי בעלה וכן להשביעה על כך.²⁷ לאור זאת, ניתן להבין, מדוע כה שכיחים סעיפי הנאמנות הללו, בצוואות. משה בר עדיה, הנזכר, כותב בצוואתו: 'ואין עליה לא שבועה ולא אלה כי היא נ[א]מנת (!) בדבריה כשני עדים כשירים'.²⁸ ר' יהודה בן ר' חנניה ערך צוואה

21 שם ט, ה.

22 ראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 262–267.

23 שם, עמ' 265–266.

24 ראה: תשובה"ג, שע"צ, ד, ד, י, עמ' קכב.

25 ראה: תגמור"מ, סימן ר, נג ע"ב.

26 ראה: תשובה"ג, שע"צ, שם, ע, עמ' קנג.

27 כמו שמוצאים אנו במקורו של הדין: 'המושיב את אשתו חנונית או שמנה אפיטרופא הרי זה משביעה כל זמן שירצה, רבי אליעזר אומר אפילו על פלכה ועל עיסתה', משנה כתובות ט, ד.

וגם היורשים יכולים להשביעה על כך.

28 ראה לעיל, הערה 12.

בשנת 1353 לסה"נ, וכתב בה: 'וניקן[יתיה] מכל השבועות והחרמים והגילגול ולא לאחד מיורשי אחרי עליה שבועה בעולם'.²⁹ גם מצליח הנזכר, מודיע בצוואתו: 'והיא תנוקה ממני בעולם ומיורשי אן[ח]רי מכל שבועה ומכל חרם'.³⁰ כך מצויות נוסחאות קרובות לאלו, כגון 'ופטרתיה אותה מכל שבועה ועשיתי אותה נאמנת... ואין לאחד מילדי להשביעה והיא נאמנת בכל מה שיתבעו אותה'; 'ועשיתי נאמנת בדיבורה בכל מה שתגע ותחזיק כשני עדים כשרים נאמנים אין לאחד משאר יורשי עליה שבועה חמורה וקלה ואפילו על ידי גלגול' ועוד.³¹ על כובד משקלה של הנאמנות ניתן ללמוד ממקרים מסוימים שבהם ברור, שהנאמנות ניתנה לאישה כפיצוי על כך שלא תוכל לגבות את מלוא דמי כתובתה, כי נכסי הבעל אינם מגיעים אף לא לכדי מחצית דמי הכתובה.³² במקרה אחד, לפחות, הוענקה הנאמנות בתנאי שהאישה לא תינשא בשנית, ממש כפי שהיו מתנים בעת נתינת מתנה כספית גדולה.³³

ירושת הבת

תקנות רבות ושונות נעשו לטובת הבת בתקופת התלמוד. הנימוק שניתן בתלמוד הירושלמי, לאחת התקנות, הוא: 'כדי שיהא אדם מצוי ליתן לבתו בעין יפה'.³⁴ בתלמוד הבבלי נאמר: 'כדי שיקפוץ אדם ויכתוב לבתו כבנו'.³⁵ הנימוקים הללו נאמרו בקשר ליתקנת בנין דכרין, שחכמים ראו בה כעין ירושה: 'ירתון תנן'.³⁶ מן האירוע המובא בגמרא, ניתן ללמוד, שנתנית נדוניה לבת, נתפסה אצל האוכלוסייה, ואפילו בקרב חשובים שבה, כסותרת את דין התורה, בכך שהיא מפקיעה את ירושת הבן.³⁷ הרחבת זכויות הבת באה לידי ביטוי גם בנתינה מפורשת של רכוש במתנה, שלא על דרך נדוניה, או בצוואה מחמת מיתה. במשנה מובא מקרה באמן שלבני רוכל שהייתה חולה וציוותה לתת מתנה חשובה לבתה.³⁸ במקרה אחר, אב מחלק את נכסיו ואומר: 'אם תלד אשתי זכר יטל מנה... נקבה מאתים'.³⁹ מכל מקום, תופעת

29 ENA NS 17 fol. 16 (תרגום מן הערבית); ראה: ריבלין, שם, מסמך ב/10, עמ' 231.

30 ראה לעיל, הערה 16.

31 TS 13 J 3.7 (תרגום מן הערבית); ראה: ריבלין, שם, מסמך, ב/25, עמ' 286;

32 Bodl. MS. Heb. b 13 fol. 46, פורסם אצל וייס, הלל בן עלי, מס' 46, תיאור אצל ריבלין, שם,

מסמך ת/1, עמ' 377. דוגמאות נוספות, ראה שם, עמ' 109 ואילך.

33 TS 12.88; ראה: שם, מסמך ב/13, עמ' 246.

34 יונה PER H 22; תיאור המסמך, שם, פ/11, עמ' 365.

35 כתובות פ"ד ה"ב (כט ע"א).

36 כתובות נב ע"ב.

37 ב"ב קלא ע"א.

38 כתובות, שם.

39 ב"ב ט, ז.

39 שם ט, ב.

הנתינה לבת כבר אינה דבר יוצא דופן, ובגמרא מובא מקרהו של אבא סוראה שנתן לבתו בנדונייתה את כל רכושו.⁴⁰

גם בתקופת הגאונים שומעים אנו על מקרי נתינה לבת, וכן על העדפת בנות על-פני אחיהן. בתשובה משמו של רב מתתיה גאון בעניין ביטול 'חנאי בנין דכרין', נאמר: 'כיון שאין הטעם אלא כדי שיקפוץ אדם ויתן לבתו כבנו ועכשיו נהגו ליתן יותר ויותר'.⁴¹ ובתשובה אחרת נאמר: '... והיום ולואי שיתן אדם לבנו כבתו, שרוב בני אדם מניחין את בניהם בלא מחיה ומתקנין את בנותיהם'.⁴² מתשובת רב נטרונאי, אנו למדים על אב שמשווה בצוואתו את בתו לבניו: 'אבל עכשיו שאמר תטול בתי פלונית כאחד מבני לאחר מיתה שמה כאחד מן הבנים ונעשית כיורש וכאחד מבניו'.⁴³

ההבחנה הברורה הזאת, בין דיני הירושה על-פי דין ובין האפשרויות הגלומות בעריכת צוואה, באה לידי ביטוי גם בתעודות מן הגניזה. בצד ההקפדה על דיני הירושה, שעל-פיהם, אין לבת כל חלק בירושה עם אחיה, וכפי שבא הדבר לידי ביטוי במעשה בית דין, שבו נאמר: 'וכן וברת לא שבק בלתי בת אחת... ומסהדין אנן קדמיכון דלית לכלף בר יצחק מאן דזכי לנסב נכסוהי ולנחל ירושתהי בכל עלמא אלא בתו פלנית בלבד',⁴⁴ קיימת במקרים רבים השוואת הבת לבן בעת עריכת הצוואה, ולעתים, אף העדפתה. שמואל בן שלמה, מלמד עני, עורך צוואה בשנת 1251 לסה"נ, ובה הוא נותן מתנות לנכדיו: 'ומה יששאר ממנו, יחולק בין ארבעת בְּנֵי בְּנֵי אפרים ושני הבנים אשר לבתי'.⁴⁵ האישה נאעמה בת יעקב נותנת לנכדה ולנכדתה שני חלקים שווים: 'כבר נתתי מחצית הבית הנזכרת לזהב בן בני מסלם מחצית מזה, ולכרימה בת בני מסלם הנזכר, אחות זהב זה, המחצית הנשארת'.⁴⁶ בצוואה אחרת אומרת אישה: 'ושמונה חלקים הנשארים מחצר זו ארבעה מהם לסהלאן אחי

40 כתובות נב ע"ב-נג ע"א.

41 ראה: אוצה"ג, כתובות, ח, חלק התשובות, עמ' 138, אות שנ.

42 ראה: שם, אות שנא. אמנם, בארץ-ישראל לא בטלה 'תקנת בנין דכרין', אך גם בה הייתה ניתנת נדוניה גדולה לבת. ראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 390-391.

43 ראה: תשזה"ג, שע"צ, ד, ג, ט, עמ' קג; וראה: ריבלין, שם, עמ' 144 ואילך.

44 Bodl. MS. Heb. d 66 fol. 121

45 הקצווה מורה לתת שישית לכל אחד מן הנכדים, ומשתמש בביטוי 'סדס דאיר'. TS 8.143; התעודה ותרגומה פורסמו אצל א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ג, ירושלים תש"ל, עמ' 4. וראה: ריבלין, צוואות, עמ' 147 ובאפניות שם. יש לזכור, שמצד דין ירושה לא הייתה הבת זכאית כלל לחלק כלשהו בירושה, וממילא גם לא שני בניה. צוואת הסב משנה את סדרי הירושה על-פי דין, ומעניקה לבני הבת כמו לבני הבן.

46 TS 8 J 7.7 (תרגום מן הערבית); ראה: ריבלין, שם, מסמך ב/20, עמ' 268 ואילך. גם במקרה זה, אלמלא הצוואה, לא הייתה הנכדה זוכה לדבר, ורק צוואתה המפורשת של סבתה מעניקה לה חלק ברכוש.

וארבעה לריסה בת אפרים אחי כמו שאמרו חכמים זכותם לעד בני בני כבנים'.⁴⁷ בצוואה נוספת אומר המצווה: 'באשר אני נותן לבתי כרם הבוגרת הבתולה שני שלישי הבית... וגם נתתי לה מאה ושלושים דרהם... ואשר יישאר מהירושה, הכל לילדי אברהם'. כאן, כפי הנראה, מעניק המצווה לבתו יותר מאשר לבנו.⁴⁸

ירושת נכסי האישה

לפי ההלכה היהודית, יורש הבעל את אשתו, וכן שנינו: 'והאיש את אשתו... נוחלין ולא מנחילין'.⁴⁹ רבן שמעון בן גמליאל סובר, שירושה זו מן התורה היא, לפיכך לא יועיל כל תנאי להפקיעה: 'כתב לה דין ודברים אין לי בנכסיך ובפרותיהן ובפרי פרותיהן בחייך ובמותך אינו אוכל פרות בחייה ואם מתה אינו יורשה, רבן שמעון בן גמליאל אומר אם מתה יירשנה, מפני שהתנה על מה שכתוב בתורה וכל המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל'.⁵⁰ דין ירושת הבעל, אמנם, אינו מפורש בתורה, אך חכמים הסמיכוהו לפסוק: 'ואם אין אחים לאביו ונתתם את נחלתו לשארו הקרב אליו ממשפחתו וירש אתה'.⁵¹ ונאמר על כך בגמרא: 'דתניא וירש אותה מלמד שהבעל יורש את אשתו, דברי ר"ע'.⁵² שיטת ר' שמעון בן לקיש היא, שאין ירושת הבעל מדאורייתא: 'דאמר אין אדם יורש את אשתו מדבר תורה'.⁵³ תשובות גאונים רבות, ביניהן תשובות המיוחסות לרב סעדיה, לרב שרירא ולרב האי. מלמדות שירושת הבעל היא מדאורייתא: 'הלא צריכים אתם לידע מתורת משה רבינו שירושת הבעל לכל נכסי אשתו... הוא דבר גלוי וברור'.⁵⁴ הרמב"ם, לעומתם, סובר שירושת הבעל היא מדרבנן.⁵⁵

47 ראה: אסף, שטרות עתיקים, עמ' 207. על-פי הנתונים שבצוואה זו, הייתה ריסה זוכה לחלק בירושה גם אלמלא הצוואה, שכן היא בתו של אחי המצווה ואביה כבר אינו בין החיים. המיוחד כאן הוא, שהמצווה מעניקה חלקים שווים לאחייניתה ולאחיה, והחלקים הללו גדולים ממה שהיו זוכים אלמלא הצוואה.

48 TS 8 J 6.14; ריבלין, צוואות, מסמך ב/19, עמ' 264 ואילך.

49 משנה ב"ב ח, א.

50 משנה כתובות ט, א.

51 במדבר כז, יא.

52 ב"ב קיא ע"ב.

53 ירושלמי כתובות פ"ח ה"ה (לב ע"ב). וראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 391, הערה 2; ש' ליברמן, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד, עמ' 216, הערה לשורה 91.

54 ראה: תש"ה ג, הרכבי, סימן רב, עמ' 308, בשם רב שרירא (ראה שם, עמ' 94). וראה: תש"ה ג, שע"צ, ד, ג, יז, עמ' קה, בשם רס"ג; שם, ד, ד, נג, עמ' קמו, בשם רב האי, וראה: תגמו"מ, סימן רכח, סב ע"ב. שונה מהן דעתו של רב שמואל בן חפני גאון. ראה: תש"ה ג, שע"צ, ד, ג, ז, עמ' קא-קב.

55 הלכות נחלות א, ח.

בין תעודות הגניזה יש צוואות רבות שנערכו בידי נשים. יש לזכור, שאישה שמצווה את רכושה מפקיעה בכך את בעלה מנכסי הירושה. נשאלת אפוא השאלה, כיצד היא רשאית לעשות כך? שאלה מקדימה וקשה עוד יותר היא, כיצד בכלל יש לאישה נכסים?⁵⁶ אמנם, בחלק מן הצוואות הללו, לא נזכרה כלל עובדת קיומו של הבעל, ואין כל מניעה להניח, שהאישה המצווה היא אלמנה או גרושה. במקרים כאלו, אפשר שיש לה נכסים משלה. הגרושה מקבלת את כתובתה בעת גירושיה. הכתובה כוללת מרכיבים אחדים, ביניהם עיקר הכתובה ונדוניית צאן ברזל, ייתכן, שהיו מקרים שבהם נתן לה המגגרש נכסים דלא ניידים, בפירעון כתובתה. כל הנכסים שקיבלה בגין גירושיה עוברים לבעלותה באופן מוחלט והיא רשאית לעשות בהם כטוב בעיניה. גם בנכסי המילוג זוכה היא בשלמות ביום גירושיה, ובעלותה בהם היא ללא שותפים וללא מצרים. לאלמנה היושבת בבית בעלה אין, אמנם, בעלות על הנכסים, וכל זכותה היא למדור בלבד, אך אפשר שבעלה ציווה לה נכסים קודם מותו.⁵⁷ כן אפשר, שמדובר באלמנה שכבר גבתה את כתובתה, והנכסים עברו לבעלותה.⁵⁸ הסבר אחר שיכול לבוא בחשבון הוא, שהבעל אמנם חי, אך נתן את הסכמתו לצוואת אשתו. מבחינה משפטית ניתן לראות בהסכמה שכזו, מתנה עכשווית של בעל לאשתו. במקרה אחד, אכן, נזכר קיומו של הבעל. אשתו של ר' נתן בן שמואל החבר משחררת את שפחותיה ונותנת להן רבע בית, כל זאת בתנאי שתהיינה יהודיות. את צוואתה עורכת היא בנוכחות בעלה, ונאמר בה, שבעלה הסכים לכל אשר ציוותה.⁵⁹ אך בכל הצוואות האחרות, לא נזכרת הסכמת הבעל, בכמה מהן לפחות, מוכח שהבעל עדיין בחיים, כמו, למשל, בכמה צוואות שערכו נשים טרם הלידה.

חזרנו אפוא לשאלה היסודית, זו הנשאלת כבר בתלמוד: 'מה שקנתה אשה קנה בעלה'? הבעיה עלתה בכמה סוגיות תלמודיות,⁶⁰ והתשובה שניתנה, בדרך כלל, היא: 'דאקני לה אחר ואמר לה ע"מ שאין לבעליך רשות בהן'.⁶¹ משמע, שללא

56 קהילת הגניזה מכירה בעובדה שיש נשים רבות שהן בעלות רכוש משלהן, והבעיה ההלכתית המוצגת כאן נוגעת, כמוכח, גם להן. על אישה נשואה בעלת נכסים, ראה אצל פרידמן, ריבוי. עמ' 219, ובאפניות שבהערה 1 שם; ש"ד גויטיין, 'עמדת האשה לפי כתבי הגניזה', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב (תשכ"ט), עמ' 177-179.

57 זה היה נוהג שכוח. וראה לעיל, ליד הערה 19.

58 כך, למשל, באותם מקרים שבהם נאמר במפורש, שהמצווה היא אלמנה, ראה: ריבלין, צוואות, מסמך ב/9, עמ' 226; ב/20, עמ' 268.

59 TS 13 J 22.2; הצוואה פורסמה אצל ש"ד גויטיין, צוואות ממצרים, עמ' קה-קכו, ושם עמ' קיא ואילך; ראה תיאור אצל ריבלין, צוואות, מסמך ת/11, עמ' 381. העובדה שהבית ושאר הנכסים היו שלה עוד בטרם נישאה לר' נתן, אינה מעלה ואינה מורידה, כי על-פי הדין, קונה הבעל את נכסי אשתו בעת נישואיה. לעניין סכום ה'מאחר' הנוזכר בצוואה זו, ראה להלן.

60 נזיר כד ע"ב; סנהדרין עא ע"א; גיטין עז ע"א-ע"ב.

61 נזיר, שם; סנהדרין, שם.

התניה מפורשת כזו, אין כלל לאישה נשואה בעלות על נכסים משלה ואינה יכולה לצוותם לאחרים בחיי בעלה. במחקר קודם,⁶² העליתי הצעות אחדות לפתרון, והערכתי את מידת התאמתן למציאות הגניזה. ההצעות היו:

1. צוואת האישה נעשתה שלא על-פי ההלכה. ייתכן שהייתה בורות בעניין זה, ונטו לחשוב שאישה נשואה יכולה לצוות רכוש. ידועים מקרים של בורות הלכתית בין יהודי הגניזה.⁶³ עם זאת, אין השערה זו יפה לענייננו. נוכחותם של חכמי הקהילה בעת עריכת הצוואה והיותם קשורים בה, מחייבות אותנו לחפש הסברים אחרים. רבי שלמה בן נתן החבר חתם על אחת הצוואות; רבי נתן בן שמואל החבר, הוא בעלה של אחת מן הנשים המצוות; רבי נתן הכהן החבר בן שלמה הוא אחד הנהנים בצוואת אישה, והיה נוכח בעת עשייתה.

2. אפשר, שבצוואה העניקה, האישה, את נכסי המילוג בלבד. כידוע, גופם של הנכסים שייכים לאישה, ייתכן אפוא שצוואתה נוגעת לרכוש זה. אך גם דין השערה זו להידחות. לפי ההלכה אין האישה הנשואה יכולה להעביר את נכסי המילוג שלה לאחרים.⁶⁴ בוודאי, אינה יכולה לצוותם בצוואת שכיב מרע, שכל תחולתה היא לאחר מיתה.

3. אולי מדובר בנכסים שניתנו לה בתקופת היותה נשואה, ובתנאי שאין לבעלה רשות בהם. הצעה זו היא על-פי תשובת הגמרא.⁶⁵ חולשתה של הצעה זו כפולה: (א) שכיחות המקרים שבהם עשויה אישה נשואה לקבל נכסים כה רבים, בתנאי שלא תהיה לבעלה רשות בהם, קטנה, והיא אינה עומדת ביחס למספר המקרים שבהם מצאנו, שאישה נשואה היא בעלת נכסים משלה, ושאשה נשואה מצווה; (ב) היינו מצפים למצוא בגניזה רמז כלשהו לתופעה שכזו. כלומר, מסמך המתאר נתינת מתנה מאב לבתו או מקרוב לקרובתו, הנשואות כבר, ושהנתינה כוללת את התנאי שאין לבעלה רשות בה. אך עד כמה שידוע לי לא פורסם ולא תואר תיעוד שכזה.

4. הצעה מסתברת יותר היא זו האומרת, שמדובר בנכסים שמביאה האישה מבית אביה, והבעל התנה לגביהם מראש, קודם שיבואו הנכסים לרשותו, שאין לו חלק בהם וכן שלא יירשנה. וכך פוסק הרמב"ם, על-פי המשנה:

התנה עמה שלא יהיו לו דין ודברים בנכסיה אם מכרה ונתנה מכרה ומתנתה קיים... התנה עמה שלא יירשנה הרי זה לא יירשנה אבל אוכל פירות בחייה. וכן אם התנה עמה שיירש מקצת נכסים וכן אם התנה עמה שאם מתה בלא בנים יחזרו נכסין לבית אביה הכל קיים.⁶⁶

62 ראה: ריבלין, צוואות, עמ' 112.

63 ראה: פרידמן, תשלום המוהר, עמ' 37-38.

64 משנה כתובות ח, א.

65 ראה לעיל, ליד הערה 60.

66 הלכות אישות כג, ב, ה.

כלומר, על-ידי תנאי שנעשה לפני הנישואין יכולים הכלה ובני משפחתה לגרום לכך שהבעל לא יירש את האישה. התנאי האחרון שהוזכר בהלכה זו ברמב"ם, יסודו בדברי רבי יוסי בתלמוד הירושלמי: 'ואילין דכתבין אין מיתת דלא בנין יהא מדלה חזר לבית אביה תנאי ממון הוא ותנאו קיים'.⁶⁷

בכמה קטעים שנשתמרו בגניזה אכן, מדגישים, שמקורו של התנאי הוא במנהג ארץ-ישראל: 'וקביל עלוהי מר רב... חתנא דנן מעכשו דאם <חס ושלום> מיתת פלונית אינתתיה דא דלא ולד יהדר פלגו נדוניתא דא לבית אבוהא כמנהגא דבני ארעא דישראל וכמימרא דאיתמר בגמרא דילהון'.⁶⁸ בתשובות הרמב"ם מוצאים אנו גוונים שונים לנוסחה זו: 'במדינה שמתנים בה שכל אשה שתמות בלי ולד יחזרו חצי נכסיה לבית אביה וכותבין זה התנאי בכל כתובה, ורצתה אשה אחת... שתקח נדוניתה... ותתננה לאיש אחר... וכתבה שטר מתנה לאיש הנז'... תשובה: המתנה קיימת בלי ספק'.⁶⁹ ובנוסח אחר: 'ילמדנו רבנו בדבר ראובן אשר כתב על עצמו בכתובת אשתו שאם תמות בלא בנים יחזור חצי הנדוניא אל בית נשה ואם תמות ותניח בנים תהיה הנדוניא ביניהם שווה בשווה ר"ל בין הבנים'.⁷⁰ ובתשובה אחרת נכתב: 'לפי שהכתובות תנאיהן שונים כל אחד מתנה על החתן מה שהוא רוצה'.⁷¹ אך גם להצעה זו מגבלות מספר. ראשית, המציאות המשתקפת מכתובות הגניזה, מלמדת, שאכן, היו תנאים מפורשים גם על החזרת הנדוניה כולה, אך היו אלו מקרים בודדים בלבד.⁷² התנאי השכיח עוסק במחצית הנדוניה בלבד.⁷³ שנית, היו אמנם, התניות גם לגבי אישה שילדה, אך הללו היו חריגות. התנאי השכיח היה לגבי אישה עקרה.⁷⁴ לנוכח המגבלות הללו, נוכל להחיל את ההצעה האחרונה הזאת, רק אם נניח שהצוואות שנעשו בידי נשים, היו של נשים עקרות, ושנכסי הצוואה היו מתוך מחצית הנדוניה בלבד, וברור, שזה דוחק: (א) מקצת הנשים המצוות עמדו לפני לידה; (ב) סביר להניח, שאם מדובר בנכסים שחלים עליהם תנאים או מגבלות בעת נתינתם, היה הדבר בא לידי ביטוי במסמכים. עד כמה שידוע לי לא מצוי תיעוד שכזה. את בדיקת ההצעות סיימתי בשעתי במשפט הזה: 'אבל בסופו של דבר עלינו להודות שכל ההסברים לעניין זה לוקים בחסר, ויש לקוות שעוד ייתגלה חומר שיאיר את עינינו בנידון'.⁷⁵

67 כתובת פ"ט ה"א (לג ע"א); ב"ב פ"ח ה"ו (טז ע"ב).

68 TS J 3.26; ראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 414, הערה 75; ריבלין, צוואות, עמ' 114.

69 ראה: תשובות הרמב"ם, בלאו, ב, סימן שער, עמ' 656.

70 ראה שם, א, סימן נה, עמ' 90.

71 ראה שם, סימן צט, עמ' 165.

72 ראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 391 ואילך.

73 ראה שם; הנ"ל, הלכות אישות, עמ' 219.

74 ראה: פרידמן, נישואין בא"י, שם; הנ"ל, הלכות אישות, עמ' 219–220.

75 ראה: ריבלין, צוואות, שם, עמ' 115.

דומני, שלאחר בדיקה ועיון נוספים יש בידי כיום הסבר טוב יותר. ובטרם אציענו, מבקש אני לעסוק בשאלה יסודית בכל הסוגיה הנידונה. לכאורה, זכותו של בן לירש את אביו אינה נופלת מזכותו של בעל לירש את אשתו. זכותו של הבן היא בוודאי מדאורייתא, דרגת זכות הבעל לירש נתונה במחלוקת.⁷⁶ למרות זאת, אין עורר על כך שהאב יכול לצוות את רכושו לאחרים ולהפקיע את בניו. אמנם, בתקופת הגאונים קמו שיטות המחייבות מצד הדין, לשייר דבר לירשים במתנת שכיב מרע. אך להלכה הוכרע, שאין הבדל בין מתנת בריא למתנת שכיב מרע ואין חובה לשייר לירשים. המפקיע מסתכן בנזיפת חכמים: 'אין רוח חכמים נוחה הימנו', אך מעשהו קיים.⁷⁷ ומכל מקום, לכל הדעות, אם שייר דבר-מה לירשים, צוואתו קיימת.⁷⁸ נשאלת השאלה, אם כן, במה נגרעה זכותה של האישה המורשה לבעלה, מזכותו של האב המוריש לבניו. האב יכול להפקיעם באמצעות צוואה, והאישה אינה יכולה? נראה לי, שהתשובה טמונה במערכת דיני הצוואה. זכות הבעל לירש את אשתו מקבלת תוקף בעת הנישואין, כפי שנאמר בגמרא: 'אמרי דבי רבי ינאי בכותב לה ועודה ארוסה כדרכ כהנא דאמר רב כהנא נחלה הבאה לאדם ממקום אחר אדם מתנה עליה שלא יירשנה'.⁷⁹ חז"ל רואים בזכות זו של הבעל, כעין צוואת בריא שציוותה לו אשתו. המצווה בצוואת בריא אינו יכול לחזור בו ואינו יכול לתת את רכושו הצוואה לאחרים.⁸⁰ לאור זאת ברור, שכל תנאי שנעשה ב'צוואה' זו, או כל התניה שנעשית קודם תחולתה, למניעת התחולה, הם קיימים, ומאפשרים לאישה לצוות את רכושה לאחרים, בדיוק כמו אב, או כל מוריש אחר.⁸¹

בכתובות אחדות שמוצאן מארץ-ישראל מצויה נוסחה קצרה שדנו בה החוקרים. בכתובה שנכתבה בצור, בשנת 1079 לסה"נ, לאחר פירוט נכסי הנדוניה, נכתב: 'ואיננון לה ולברה מן בתרה ואן עברת בדלא בנין ודלא בנן מניה יתפלג מה דאתורת לתרין חולקין בשווה חולק חד יזכה בו בעלה וחולק אחרן יחזור לבית אבהתה'.⁸²

76 ראה לעיל, ליד הערה 55.

77 על-פי המשנה ב"ב ח, ה.

78 ראה: ריבלין, שיור לירשים, עמ' קעד ואילך.

79 כתובות פג ע"א.

80 על צוואת בריא ודיניקה, ראה: ריבלין, צוואות, עמ' 21 ואילך. למעשה, כך רואים חז"ל גם את 'תנאי בנין דכרין': צוואת בריא של הבעל, שנעשית מחיים, בעת הנישואין, ושכוחה יפה לאחר מותו. ראה: ב"ב קלא ע"א.

81 וכך פסק הרמב"ם, הלכות אישות כג, ה, וראה 'לחם משנה', שם; וראה: רמב"ם, הלכות נחלות א, ט, וכתב שם ה'מגיד משנה': 'ומ"מ פירוש אחר יש שהוא מפני שבאה לו על ידי מעשיו ואינה כירושת משפחה, ולזה הפירוש הסכים רבינו עצמו לפי הנראה פכ"ג מהלכות אישות, ואם כן לא תהיה לה ראייה מכאן אם היא מן התורה או מדבריהם'. לאור זאת, אין זה משנה כלל, אם ירושת הבעל היא מדאורייתא או מדרבנן, תמיד יהא הבעל רשאי להתנות קודם הנישואין שלא יזכה בירושת אשתו.

82 PER H I; ראה: פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 134. הביטוי נמצא בכתובות נוספות, ראה שם, עמ' 184; 229; 296 ועוד.

הסיפא, מדגיש את תנאי העקרה שהוזכר למעלה. הרישא בא, לדעתי, להציג תנאי מוחלט, שמעביר את כל הנדוניה לבעלותה המוחלטת של האישה, והיא רשאית לעשות בה כטוב בעיניה. תפקידו של הביטוי: 'ולבניך אחריך', בשטרי מתנה, הוא, כידוע, להצביע על כך שהמתנה היא מוחלטת: '... מתנת עלמין מתנת פרהסיא מתנה גלויה... חתוכה חלוטה שרירה וקיימה נתונה ומוחזקת ומושלמת בידו וביד יורשיו אחרי'.⁸³ בשטר-מתנה של ר"ב נאמר: 'ליה ולירתיה בתריה'.⁸⁴ וכבר בשטר-מתנה מייב, אומר אב לבתו: 'את שולטת בו מן היום הזה ועד עולם ובניך אחריך'.⁸⁵ חוקרים שונים⁸⁶ רצו לראות בביטוי זה נוסח מיוחד של התנאי הידוע של 'בניך דכריך': 'בניך דכריך דיהוון ליכי מנאי אנון ירתון כסף כתבתך יתר על חולקהון דעם אחיהון'.⁸⁷ אמנם, אין להכחיש את הדמיון שביניהם: שניהם נראים כקובעים זכויות לבני האישה בנדונייתה או בכסף כתובתה לאחר מותה.⁸⁸ אולם לדעתי, ההבדלים — שכבר צוינו רובם בספרות המחקרית — משמעותיים ביותר, ומבחינה משפטית יש לראות בהם תנאים שונים, וזאת מן הסיבות האלה:

1. הנוסחה שלפנינו: 'ואינון לה ולברה מן בתרה' קצרה ביותר. יש לזכור, שגם מתקופת הגניזה נשתמרו כמה כתובות המפרטות את 'תנאי בניך דכריך', ובהן הוא מובא על-פי נוסחו שבמשנה וללא קיצורים. ברוב הכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה, לא נכללו תנאי בית הדין המחייבים גם ללא כתובה.⁸⁹ אין כל סיבה נראית לעין, שתגרום לכתובת 'תנאי בניך דכריך' בנוסחה שונה מזו המופרת לנו.
2. הרעיון המרכזי ב'תנאי בניך דכריך' הוא שלילת זכויותיהם של ילדי הבעל מאישה אחרת, והעדפת ילדי האישה הזאת, בחלוקת כתובת אָמֶם. כפי ששנינו: 'יתר על חולקהון דעם אחיהון'.⁹⁰ אילו זאת הייתה הכוונה בנוסחה הקצרה, היה צפוי, שייאמר בה: 'לברה מן בתרה ולא לבריה (מן אתה אחרי)' וכיו"ב. בנוסחה המקוצרת שלפנינו, חסר העיקר מן הספר.
3. בכל הזפורות הנוסחה, נאמר: 'לה ולברה מן בתרה'. לעניין 'בניך דכריך' אין כל

83 שטר-מתנה משנת 959 לסה"נ, הובא אצל אסף, שטרות עתיקים, עמ' 203.

84 ראה: שטרות, ר"ב, עמ' 23.

85 קאולי 8 (תרגום מן הערבית), אצל פורטן-גרינפלד, עמ' 8 ואילך. הנוסחה 'ולבניך אחריך' קובעת, שהמתנה מוחלטת ועוברת ליורשי המקבל. אולם פיוון שבהלכה היהודית, הבעל יורש את אשתו, נצטרך לומר ש'ולברה מן בתרה' בא להפקיע את ירושת הבעל כשיש בנים. וכך אכן מפורש בהמשכה של הנוסחה, שהבנים אינם 'יורשים' אלא 'זוכים'. ראה אצל פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 388.

86 ראה אצל פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 386 ואילך.

87 משנה כתובות ד, י.

88 כך היא דעתו של פרידמן, ראה שם, עמ' 387. ואמנם, פרידמן אינו מזהה ביניהם ממש. הוא מציין שהם מתאימים, אלא שההתאמה אינה שלמה, והוא דן שם בהבדלים שביניהם.

89 ראה: פרידמן, נישואין בא"י, עמ' 386–387.

90 כתובות, שם.

צורך במילה 'לה'. אמנם, המדרש מסמיך את מקור הדין של 'בנין דכרין' לדבריהן של רחל ולאה: 'לנו הוא ולבנינו',⁹¹ אך עובדה היא שלמרות זאת, לא נזכרת כלל, בלשון התקנה שבמשנה, העובדה שהכתובה היא לשימושה של הכלה. שם מובאת רק תכלית התקנה שנועדה להעניק ליורשי האישה זכות עדיפה על יורשי האחרים של בעלה. אם הנוסחה הקצרה היא חלופתה של נוסחת המשנה, אין כל סיבה להזכיר את 'לה'.⁹²

4. 'תנאי בנין דכרין' חל, כידוע, על כל סכום הכתובה ולא רק על נכסי הנדוניה. מקומו של תנאי כזה, כמו שאר תנאי בית דין האחרים, הוא בסוף מסמך הכתובה.⁹³ על-פי ה'קשרה בכתובה ברור ש'אינון' נוגעת לנדוניה בלבד. פרידמן מצביע על ההבדל הזה ואומר, שהנוסחה הקצרה דומה לנוהג שהיה מקובל במזרח הקדום, שעל-פיו הייתה הנדוניה לכהן עוברת ליורשי האישה. לפי הגמרא, מטרת התקנה נוגעת רק לנדוניה.⁹⁴ בגמרא, אכן, נשאלה השאלה, מדוע יש לצרף את סכום המוהר לסכום הנדוניה לעניין 'תקנת בנין דכרין'. התשובה היא, שללא המוהר יימנע האב מלתת נדוניה: 'ואימא דאב לירות דבעל לא לירות? אם כן אב נמי מימנע ולא כתב'.⁹⁵ הכתובות הכוללות את הנוסחה הקצרה מלמדות, לדעת פרידמן, שהאב לא נמנע מלתת לבתו נדוניה, אף שידע שאין המוהר כלול בעסקה זו.⁹⁶ אני מוצא קושי בדברים הללו. מצד אחד נאמר, שגם כאשר לא נכתב דבר בכתובה, הבעל מתחייב בכל תנאי בית הדין המנויים במשנה,⁹⁷ אך מצד שני, אם תיכתב הנוסחה הקצרה, יפסידו יורשי האישה, שכן במקרה כזה הם יקבלו רק את נדוניית אִמם או את מה שיישאר ממנה, ותישלל מהם הזכות לקבל את מלוא סכום הכתובה. יוצא למעשה, שכתובת הנוסחה ממעטת את חלקם של יורשי האם. לדעתי, פשוט יותר להניח, שהנוסחה הקצרה איננה במקום 'תקנת בנין דכרין'.

5. לעניין 'בנין דכרין' מובא בחשבון סכום כסף שהוא ערך הכתובה כולה, ואילו כאן מדובר על נכסים בעין בלבד, כפי שמופיע בהמשכו של התנאי בכמה כתובות: 'מה דאיתותר', או 'מה דמשתיר'. גם הבחנה זו, שדן בה פרידמן,⁹⁸ מצביעה על השוני בין שתי התקנות, ועל המוזרות שנוכחה למעלה: אם לא תיכתב כלל הנוסחה של 'בנין דכרין', יזכו יורשי האישה במלוא ערך הכתובה על כלל מרכיביה: מוהר

91 בראשית לא, טז, וראה אצל פרידמן, שם, עמ' 389 והערה 37.

92 פרידמן מעיר, שבהקשר הכתובה אולי משמשת הנוסחה כמתנה על תנאי: הנדוניה ניתנת לה על תנאי שתהיה לה זכות להעביר אותה לבניה, שם, עמ' 389.

93 ראה, למשל: פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 63.

94 ראה לעיל, ליד הערות 34–35.

95 כתובות נב ע"ב.

96 ראה שם, עמ' 389 והערה 29.

97 ראה שם, עמ' 387 למעלה.

98 ראה שם, עמ' 388.

ונדוניה. אך עם שילובה של הנוסחה הקצרה בכתובה, שלפי סגנונה היא אמורה להיטיב עם האישה ויורשיה, תיפגם בעליל זכות היורשים ותעמוד רק על יתרת הנדוניה שבעין.

6. 'תנאי בנין דכרין' מתממש, כידוע, רק לאחר מות הבעל. מלשוננו של התנאי שלפנינו, משמע, שהמימוש יהא מיד לאחר מות האישה.⁹⁹ חושבני, שהבדל זה מכריע, ואין לראות בשתי הנוסחאות עניין אחד: כל מהותה של 'תקנת בנין דכרין' שבמשנה היא להבחין בין יורשי אישה זו ובין יורשי זולתה. הבחנה זו חשובה בעת שהבעל, אבי כל הילדים, נפטר גם הוא, ועל הפרק עומדת חלוקת ירושתו. באה התקנה וקובעת, שלמרות שכולם הם יורשיו, לא יחלקו כולם בשווה, אלא כל בן יזכה תחילה בירושת אמו. זהו חידוש שראוי לציון, והוא בא לשנות ממשחבה מסתברת אחרת.¹⁰⁰ אבל אם תכלית התקנה, לפי הנוסחה הקצרה, להעניק לבניה זכות בנדונייתה מיד בעת מותה, מה לתקנה זו ול'תקנת בנין דכרין'? האם הייתה סברה כלשהי לומר, שילדי אישה אחרת יזכו בנדונייתה של הנפטרת? אין אפוא כל היגיון משפטי-הלכתי להתקין תקנה שתשולל את ירושתה מילדיו האחרים של בעלה.¹⁰¹

7. 'תקנת בנין דכרין' אינה חלה על מטלטלין, וכפי שנאמר בגמרא: 'ואימא ממטלטלין? ככתובה שויה רבנן'.¹⁰² יתרה מזו, אף שחל שינוי בתקופת הגאונים לעניין גביית הכתובה ממטלטלין, לא חל שינוי כזה לעניין 'כתובת בנין דכרין', והיא ממשיכה להיות נגבית מקרקע בלבד: 'תקנו הגאונים בכל הישיבות שתהיה האשה גובה כתובתה אחרי מות בעלה אף מן המטלטלין... חוץ מכתובת בנין דכרין שלא מצאנו מנהג ירושתן פשוט בכל הישיבות, לפיכך אני אומר מעמידין אותה על דין הגמרא, שאין יורשין כתובת אמן אלא מן הקרקע'.¹⁰³ והנה בכל הכתובות שלפנינו, הכוללות את הנוסחה המקוצרת הנזכרת, מדובר גם במטלטלין.

פרידמן, שציין את מרבית ההבחנות שהוצגו כאן, רואה בנוסחה הקצרה מעין לשון שונה ומיוחדת של 'בנין דכרין'.¹⁰⁴ כלומר, מדובר כאן ביצירה חדשה של 'בנין

99 ראה שם.

100 וראה לעיל, בסמוך ליד סיבה מס' 2.

101 בהידרשו להבדלים הנוכחים כאן, העיר לי פרופ' פרידמן: אכן לא ברור כיצד מימשו למעשה את התנאי. ראה שם, עמ' 390. בוודאי בא התנאי להיטיב עם האישה ועם בניה. 'כתובת בנין דכרין' חלה רק כאשר היו לבעל בנים מאישה אחרת, דבר שאירע במיעוט המקרים, ויכלו הבנים לממש את זכותם רק אחר פטירת האב, אם היה מותר דינר. הזכויות על-פי התנאי הקצר היו מוגבלות יותר מצד אחד, אולם לאלתר עם פטירת האם, וגם אפשר שזיכו את הבת בין הבנים. מצד שני, אין כל ראייה, שהתנאי הקצר הפקיע את 'כתובת בנין דכרין', ובאותם מקרים, שהדבר היה בר-מימוש, שמא חזרו ותבעו את יתרת החוב עם פטירת האב.

102 כתובות נב ע"ב.

103 רמב"ם, הלכות אישות טז, ז.

104 ראה שם, עמ' 390, ובמקומות נוספים.

דכרין', לא זו הנזכרת במשנה, ולכן תנאיֶה שונים: היא חלה רק על נכסי הנדוניה; היא מתממשת מיד במות האישה; היא נגבית גם ממטלטלין וכיו"ב. אך נשאלת השאלה, מדוע אפוא לא מצאנו יצירה כזו במקורותינו, ולא בא זכרה בתעודות ובקטעים הלכתיים אחרים?

וקיים נימוק חשוב נוסף להפריד ביניהם:

8. בין הכתובות המזכירות את הנוסחה המקוצרת, קיימת אחת, שמזכירה במפורש ובהרחבה את 'תנאי בנין דכרין' בנוסחתו הרגילה, אולם, בסוף שאר תנאי בית דין, ושלא במקומו הרגיל.¹⁰⁵ פרידמן הראה, שכתובה זו מורכבת משתי נוסחאות, זו הרגילה בכתובות שאין בהן תנאי בית דין השלמים, וזו שעמהם, והוא הצביע על התפר שבין שתי הנוסחאות.¹⁰⁶ את התמיהה שבהבאת שני התנאים, 'ואינון לה' וכו' ו'בנין דכרין'. מיישב פרידמן בהשערה זו: הסופר הביא תחילה את הנוסחה הקצרה, אך התלבט אם להביא את הנוסחה המלאה, ורק בשלב הסיום גמלה בלבו ההחלטה להביאה, ולכן הוסיפה בסוף שאר תנאי בית הדין. יש קושי בתיאור הזה: (א) גם אילו היה מדובר בשתי נוסחאות שתוצאתן המשפטית אחת היא, היינו מצפים שסופר בית הדין, לאחר כתיבת הנוסחה המלאה, ישוב ויבטל את הנוסחה הקצרה;¹⁰⁷ (ב) יתרה מזו, כבר הראינו למעלה, שההבדלים שבין הנוסחאות מלמדים, שבפועל, לא ניתן להחיל את שתי התקנות בכתובה אחת, כי נוסחה אחת שוללת את רעותה. צא וראה: אם התנאי חל רק על הנדוניה, כפי משמעות הנוסחה הקצרה, הוא אינו יכול לחול גם על המוהר, כפי משמעות הנוסחה הרחבה; אם התנאי חל רק על מקרקעין, כמשמעות הנוסחה הרחבה, הוא לא יחול על מטלטלין כמשמעות הנוסחה האחרת; אם הוא חל מיד, אִין אין כל משמעות לדחיית תחולתו לאחר מיתת הבעל ועוד כיו"ב. הסופר, שבוודאי היה מודע להבדלים הללו, או לחלקם, לא היה משאיר במסמך את שתי ההוראות הסותרות. לא מסתבר, לדעתי, שכאשר החליט הסופר להביא את הנוסחה הרחבה, השאיר על מכונה את זו הקצרה. לאור כל זאת, ניתן לדעתי, לומר, כמעט בוודאות, שהנוסחה הקצרה אינה נוסחה של 'תנאי בנין דכרין'.¹⁰⁸

מהי אפוא המשמעות המשפטית של הנוסחה הקצרה הזאת? זו היא נוסחה של נתינה מוחלטת, שעל-פיה יכולה מקבלת המתנה לעשות בה כטוב בעיניה. ממש כפי שאומרת זאת במפורש אִם, שנותנת נדוניה לכתה. הנדוניה כללה שליש בית, וכך

105 מסמך מס' 2, אצל פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 34 ואילך.

106 ראה שם, ב, עמ' 36-37.

107 אפשר לקבל את השערתו של פרידמן, שסופר התעודה הוא יוסף הכהן בן יעקב, סופר ידוע ותלמיד חכם, שתוארו 'חבר', שם, עמ' 35.

108 פרופ' פרידמן העיר לי: כאמור, אין לומר שהנוסחה הקצרה בהכרח מבטלת את 'כתובת בנין דכרין'. יש עוד לציין, שלפעמים כתבו הסופרים נוסחאות הסותרות זו את זו בלי לתת את הדעת על כך, ראה, למשל: נישואין בא"י, א, עמ' 287-288; 364.

אמרה: 'ותקנה... ותשכין תשכיר ותמשכן תמכור תקדניש ותחרים ותעשה כל מה שתן[רצה]'.¹⁰⁹ אם אכן ניתנת הנדוניה לכולה בתנאי מפורש, שהנדוניה היא שלה ושל יורשיה אחריה, דהיינו, שאין לבעלה רשות להשתמש בה, רשאית האישה להשתמש בנכסים, למכור אותם או לצוותם. כל זאת על-פי ההלכה המכירה בויתורו של הבעל על זכותו בירושה.¹¹⁰ העובדה, שיש מקרים שבהם אין הבעל מקבל אחריות על הנדוניה, אינה צריכה להפתיע אותנו, היא ידועה גם מאותן כתובות, שבהן הותנה, שבעת פטירת האישה תחזור הנדוניה, כולה או מחציתה, לבית האב. עם זאת, נראה לי, שאין כל סתירה בין עריכת תנאים בקשר לנדוניה ובין קבלת האחריות מצד הבעל: (א) מתוך תשובה שהשיב הרמב"ם בעניין התנאי של חזרת הנדוניה לבית האב, במות האישה ללא ילדים, מתברר, שהיו מקרים שבהם נקבע במפורש, שהחזרה תיעשה לפי ערך הנדוניה, כפי שהייתה בעת הנישואין, ולא כערכה בשעת מות האישה;¹¹¹ (ב) באותן כתובות שבהן נזכר הביטוי 'מה דאתורת' או 'מה דמשתיר', בקשר לחזרת הנדוניה ליורשי האישה ממשפחת אביה, נזכרת קבלת אחריות מצד הבעל. אפשר להניח, שקבלת האחריות היא לעניין פירעון הכתובה בנסיבות האחרות, בעת גירושיה או במות בעלה;¹¹² (ג) ברור, לפי זה, שגם שילובו של תנאי 'ואינן לה' וכו' בכתובה, אינו חייב לשלול את קבלת אחריותו של הבעל על כל הכתובה.¹¹³ אם לא תממש האישה את זכותה ולא תישא ותיתן בנכסי הנדוניה, תישאר, כפי הנראה, על הבעל מחויבות לפרוע את הכתובה כולה לפי ערכה, ועל-פי

- 109 צור, סוף המאה הי"א, ראה: פרידמן, שם, ב, עמ' 333.
- 110 [לשון הנוסחה 'ואינן לה ולברה מן בתרה' וכו' מדגישה את זכויות יורשי האישה ממשפחתה בנכסייה, אולם מלבד התיבה 'לה' אין היא מפרטת את זכויותיה לעשות בנדוניתה כרצונה בחייה. אפשר, אם כן, שתפסו נוסחה זו כשלילת ירושת הבעל ולא דווקא כשלילת זכויותיו לשאת ולתת בנדוניה או לאכול פירות. מע"פ].
- 111 ראה: תשובות הרמב"ם, בלאו, א, סימן צ"ט, עמ' 164–167. מתוך דברי הרמב"ם אמנם, אין הוראה ברורה, אם קיבל עליו הבעל אחריות מלאה גם על נכסי הנדוניה, אך אין מניעה להניח זאת. והשווה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 409–410.
- 112 הביטוי נזכר בארבעה מסמכים בספרו של פרידמן, ראה, שם, א, עמ' 409–410. אמנם, בדרך כלל, האחריות הנוכרת במסמכים הללו היא כללית, ואינה מציינת במפורש שמדובר באחריות על נכסי הנדוניה, השווה, למשל, לאחריות הנוגעת במפורש לנדוניה, שם, ב, עמ' 111; 117. אך כאמור, אין קושי להחיל את האחריות גם על נכסי הנדוניה. הביטוי 'אשתותך ואתמך' שבמסמכים 2 ו-26 אינו מלמד אלא שהבעל קיבל את כל נכסי הנדוניה שהובטחו לו, ראה אצל פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 306–307.
- 113 מסמכים אחדים, הכוללים את התנאי של 'אין מיתת' וכו', כוללים גם את התנאי של 'ואינן לה' וכו', השווה מסמכים הנזכרים אצל פרידמן, שם, א, עמ' 387, הערה 28, עם אלו הנזכרים שם, עמ' 398, הערה 16. והשווה לתשובות הרמב"ם, שם, סימן מ"ד, עמ' 71, שכתב: 'וינכו לו זאת מכלל ממונה, אלא אם פרש לה זאת מתנה גמורה'. כלומר, קיימת אפשרות שהאישה תשתמש בנכסי הנדוניה, ובכל זאת תישאר על הבעל אחריות מלאה לכל סכום הכתובה, ולא ינכה לה דבר.

האחריות שקיבל עליו בעת הנישואין. מכל מקום, כפי שראינו למעלה, ¹¹⁴ חייב הוויתור הזה להיעשות בטרם ייכנסו הנכסים לרשותו של הבעל. זהו הפתרון, לדעתי, למציאות המעניינת במיוחד של תקופת הגניזה הקלאסית: בידי האישה היהודייה מצויים נכסים רבים והיא עושה בהם כטוב בעיניה. ¹¹⁵

אולם יש להודות שאף פתרון זה שהצעתי מותיר בעיה: הנוסחה הקצרה 'ואינון לה ולברה מן בתרה', לקוחה מתוך הכתובה הארץ-ישראלית. עד כמה שידוע לי, לא נמצא כמותה בכתובות בנוסח בבלי שנהגו במצרים. משער אני, שיהודי מצרים, שרובם התפללו בבתי כנסת ארץ-ישראליים והשתייכו לקהילה שהייתה נאמנה מימים ימימה לשיבות ארץ-ישראל ולהלכותיה, הוסיפו לנהוג לפי תנאי זה גם אם לא כתבוהו בכתובותיהם. ואמנם מצאנו, שבתחום הלכות האישות שמרו יהודי מצרים על מנהג שהוא על-פי הלכה ארץ-ישראלית קדומה. ¹¹⁶ אפשר, אם כן, שכך עשו בעניין נכסי הנדוניה. אולם אין הצעה זו, בקשר ליהודי מצרים, יכולה, לפי שעה, לצאת מגדר השערה.

לאור פתרון משוער זה, בעניין נוסחת 'ואינון לה' וכו', יובן, לדעתי, עניין מוקשה נוסף: יהודי הגניזה נתנו תשומת לב מיוחדת לענייני הקבורה, והוציאו הוצאות מרובות לצרכיה. גברים רבים חוסכים כסף ומועידים אותו בצוואותיהם לבגדי קבורה יקרים, לארון, למקוננות, לחזנים, לנושאי המיטה ועוד. ¹¹⁷ גם בצוואות הנשים נזכרות הוצאות בקשר לקבורה. אין כל ספק, שההלכה בדבר חובת הבעל להוציא את הוצאות הקבורה של אשתו, הייתה תקפה בקהילה היהודית בתקופת הגניזה. נשאלת אפוא השאלה, מדוע דואגת האישה לצורכי הקבורה? הרי זו היא חובתו של בעלה על-פי הכתובה. אפשר, שמקצת התעודות הללו עוסקות באלמנה או בגרושה, אך מאחרות עולה בכירור, שמדובר באישה נשואה. ייתכן הסבר נוסף והוא: הבעל העני אמנם יקיים את התחייבותו ההלכתית, אך האישה מעוניינת בקבורת יוקרה, שאין ידו של הבעל משגת, ולכן היא מייחדת כספים לכך. כך אמרה במפורש אחת הנשים בצוואתה. ¹¹⁸

קיים קשר בין זכות הבעל לירש את אשתו ובין חובתו לקבור אותה. בתוספות נאמר: 'דהא בעל גופיה לא מיחייב בקבורתה היכא דלא ירית כתובתה'. ¹¹⁹ דעתו של

114 ראה לעיל, ליד הערה 67.

115 על עושה ועצמאותה הכלכלית של האישה, ראה לעיל, הערה 56.

116 על 'מנהג פוסטאט', ראה: פרידמן, ריבוי, עמ' 21 ואילך.

117 ראה על כך אצל ריבלין, צוואות, עמ' 164 ואילך.

118 ראה: ריבלין, צוואות, שם, עמ' 373. אשר לקבורת יוקרה, עיי' גם פרידמן, ריבוי, שם, עמ' 194, וראה מאמר סקירה וביקורת: 'ריבלין, 'ריבוי נשים בישראל', סיני, קא (תשמ"ח), עמ' קפד-קצא, בעמ' קצ-קצא.

119 כתובות צה ע"ב, ד"ה ואין, וכן ב'שיטה מקובצת', כתובות מז ע"ב, ד"ה וקבורתה, וראה: רשב"א, כתובות נג ע"א, ד"ה הא.

הרדב"ז היא, שהבעל חייב בקבורת אשתו לפי חלקו בירושתה.¹²⁰ אמנם, קיימות בעניין זה גם שיטות אחרות, אך אפשר שקהילת הגניזה נהגה על-פי השיטה המיוצגת על-ידי בעלי התוספות.¹²¹ ועתה, כיוון שמציאות הגניזה מלמדת שהיו מקרים לא מעטים, שבהם לא היה הבעל יורש את אשתו, לכן הוא לא התחייב בקבורתה, והיא זו שהייתה צריכה לדאוג לכך בעצמה.

ואולי, בכך, יהיה אפשר להסביר עובדה תמוהה נוספת. בצוואת אשתו של ר' נתן בן שמואל החבר, שנאמרה בנוכחותו, נזכר סכום ה'מאחר' של כתובתה.¹²² כבר העירו החוקרים, שלכאורה, אין כל משמעות להזכרת כסף הכתובה, כשהאישה הולכת לעולמה בחיי בעלה.¹²³ המצווה הזאת מועידה כספים לצורכי קבורתה ובכך פוטרת את בעלה מחובת הקבורה. פטור כזה מתאים, כאמור, רק כאשר שוללים מן הבעל את הזכות לרשת את אשתו, כפי שאכן עולה מתוך הצוואה. אפשר, ששלילת זכותו לרשת את כתובתה הוחלה על כל סכום הכתובה, ולא רק על הנדוניה, כך שסכום ה'מאחר' הוא שלה, והיא רשאית לעשות בו כטוב בעיניה.¹²⁴ גם רב עמרם גאון היה סבור, בעניין אחר, לייחס לבני ארץ-ישראל את הרעיון, שכאשר נעשה התנאי בעניין החזרת הנדוניה לבית האב, הוא כלל גם את המוהר.¹²⁵ לכן, הייתה חשיבות להזכרת הסכום גם בצוואת אשת ר' נתן.

סיכום

מסמכי הגניזה מעידים על התפתחויות בעלות חשיבות במעמדה של האישה. הבת זוכה למתנות ולחלקים בירושה בצד אחיה. האישה מקבלת בעלות על נכסי נדונייתה. ההסדרים הללו נעשו באמצעות שטר-הצוואה, ובדרך כלל, אפשר להראות שגם על-פי ההלכה. ולא זו אף זו: רואים אנו, שהאישה — ולא רק אלמנה או גרושה, אלא אף אישה נשואה — היא בעלת נכסים והיא עושה בהם כטוב בעיניה, היא נותנת אותם במתנה, ואף מצווה אותם לאחר מותה. תופעה מיוחדת זו דרשה הסבר, ואחת ההצעות שהועלו הייתה, שהאישה קיבלה את נכסי נדונייתה באופן

120 ראה: שו"ת הרדב"ז, חלק ד, סימן אלף שלו.

121 ראה: "כהן, 'בחיוב קבורת אלמנה ושומרת יבם וירושתי', דיני ישראל, ח (תשל"ז), עמ' קעא-קפו. וראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 448-450.

122 ראה: גויטיין, חברה, ה, עמ' 148-149; הנ"ל, צוואות ממצרים, עמ' קיא ואילך. לעניין ה'מאחר', ראה: מ"ע פרידמן, 'חלוקת תוספת הכתובה ל"מוקדם" ו"מאחר" בתעודות הגניזה', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 377-387.

123 ראה: גויטיין, חברה, ה, עמ' 547, הערה 115; פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 417, הערה 83.

124 כלומר, סכום ה'מאחר' נתפס כחוב של הבעל כלפי אשתו, שזמן פירעונו עשוי לחול לא רק בעת גירושיה או במותו, אלא גם בעת מותה, במקרים שבהם נשללה זכותו לרשת את כתובתה.

125 ראה: תשו"ג, שע"צ, ד, ד, מ, עמ' קמא, וראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 417-418.

שלא תהיה לבעלה רשות בהם. המקור להסדר שכזה, נמצא בכתובות ארץ-ישראליות שבגניזה.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אוצה"ג = ב"מ לוין, אוצר הגאונים, א-יג, חיפה תרפ"ח-ירושלים תש"ג.
אסף, שטרות עתיקים = ש' אסף, 'שטרות עתיקים מהגניזה', תרכ"ץ, ט (תרצ"ח), עמ' 11-34; 196-218.
- S. D. Goitein, *A Mediterranean Society — The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I-V, Berkeley-Los Angeles-London 1967-1988
גויטיין, צוואות ממצרים = ש"ד גויטיין, 'צוואות ממצרים מתקופת הגניזה', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' קה-קכו.
- G. Weiss, 'Hillel Ben Eli', M. A. Thesis, Department of Oriental Studies, University of Pennsylvania, 1967
וייס, הלל בן עלי = פורטן-גרינפלד = ב' פורטן וי' גרינפלד, יהודים מיב וארמים מסון, ירושלים תשל"ד.
פיה"מ = פירוש המשניות של הרמב"ם לפי: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.
פרידמן, הלכות אישות = מ"ע פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ ישראל', תרכ"ץ, נ (תשמ"א), עמ' 209-242.
- M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine — A Cairo Geniza Study*, Tel Aviv-New York, I, 1980; II, 1981
פרידמן, נישואין בא"י = מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל — מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים-תל-אביב תשמ"ו.
- M. A. Friedman, 'The Minimum Mohar Payment As Reflected in the Geniza Documents', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, XLIII (1976), pp. 15-47
פרידמן, תשלום המוהר = ריבלין, 'על החובה לשייר ליורשים', דיני ישראל, יג-יד (תשמ"ו-תשמ"ח), עמ' קסז-קצב.
- שטרות, רי"ב = ספר השטרות להרב הנשיא רבינו יהודה בר' ברזילי הברצלוני, מהדורת שז"ח האלברשטאם, ברלין תרנ"ח [ד"צ: ירושלים תשכ"ז].
תגמו"מ = תשובות גאוני מזרח ומערב, מהדורת מיללער, ברלין תרמ"ח [ד"צ: ירושלים תשכ"ז].
- תשוה"ג = תשובות הגאונים
תשוה"ג, הרכבי = א"א הרכבי, תשובות הגאונים, ברלין תרמ"ז [ד"צ: ירושלים תשכ"ו].

תשוה"ג, שע"צ = תשובות הגאונים שערי צדק, סלוניקי תקנ"ב [ד"צ: ירושלים תשכ"ו].
תשובות הרמב"ם, בלאו = תשובות הרמב"ם, מהדורת " בלאו, א-ד, ירושלים
תשי"ח-תשמ"ו.

Bodl. = Bodleian Library, Oxford

ENA = E. N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America,
New York

PER = Papyrus-summlung Erzherzog Rainer, Oesterreichische Nationalbibliothek,
Vienna

TS = Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library